

УДК 911.9:502

ЦАРИК Л.П., ЦАРИК П.Л.

АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДООХОРОННОГО КОМПЛЕКСУ

Категорія “антропогенний ландшафт” з’явилася в географічному вимірі орієнтовно у середині минулого століття. За тривалий час розвитку антропогенного ландшафтознавства дискусійними залишається підходи до аналізу людського впливу на ландшафти. Згідно Ф. Мількову (1973) достатньо змінити один із компонентів, щоби ландшафт автоматично став антропогенним [3]. А. Ісаченко (1991) вважає антропогенні модифікації природних систем як тимчасовий стан, суцесійні стадії процесів їх деградації або відновлення [1]. О. Рябчиков (1987) виділяє три основні відміни антропогенного ландшафту від природного: який розвивається при постійному впливі людини, є спрощеною біологічною системою і як результат цього є менш стійким до зовнішнього впливу. Людина в процесі господарської діяльності не створила нових компонентів ландшафту і всі антропогенні новоутворення можуть бути співставленні з окремими природними елементами: посіви і посадки – елемент рослинного покриву; канали і водосховища – елемент гідромережі; кар’єри і відвали – елемент рельєфу [2]. В процесі господарської діяльності найбільш радикальний перебудові піддані геосистеми локального рівня. Господарська діяльність, таким чином, веде до посилення морфологічної диференціації ландшафтів за рахунок чисельних модифікацій корінних фацій і урочищ.

Категорія “антропогенний ландшафт” може бути застосованою до змінених, порушених і культурних ландшафтів. Завдання даної публікації є територіально-функціональний аналіз різновидів антропогенних ландшафтів, що можуть бути залучені до регіональних екомереж.

Концепція регіональних екомереж передбачає створення природоохоронної системи, в якій природні ядра об’єднані в послідовну цілісність екологічними коридорами. Формування такої територіальної структури неможливо без залучення до її складу антропогенізованих і антропогенних ландшафтів з різною функціональною роллю. В структуру екомережі антропогенізовані ландшафти залучатимуться в якості периферійних (буферних) зон для захисту біологічних центрів і налагодження контактів між ними. Антропогенні ландшафти переважно входять до складу екологічних коридорів. Це – сільськогосподарські угіддя, населені пункти приурочені до річкових долин, що знаходяться на шляхах міграції біоти [4].

В структурі земельних угідь, складових перспективної екомережі Тернопільщини, антропогенізовані та антропогенні ландшафти складають вагому частку (табл. 1). Зокрема частка сільськогосподарських угідь у складі екомережі становитиме близько 26%. Сюди увійдуть пасовища, сінокоси, а також залучені

Таблиця 1.

Структура земельних угідь – прогнозованих складових регіональної екологічної мережі

Категорія угідь	Площа угідь		Частка у заг. площі, %
	Тис. га	Частка у заг. площі, %	
			2002 р.
Ліси та інші лісовкриті площі, всього	198.389	14.3	18,2
в т.ч.			
Ліси	132,258	9,6	12,6
Лісосмуги	60,998	4,4	4,8
Чагарники	5,132	0,4	0,8
Сіножаті	37,596	2,7	10,0
Пасовища	131,777	9,5	15,8
Заболочені землі	4,970	0,3	0,5
Землі з незначним рослинним покривом	17,831	1,3	1,3
в т.ч.			
Кам'янисті землі (скелі, відслонення, зсуви)	8,289	0,6	0,6
Інші відкриті землі	9,542	0,7	0,7
Землі під водою, всього	19,381	1,4	1,4
в т.ч.			
Природні водостоки	5,935	0,4	0,4
Штучні водостоки	3,273	0,2	0,2
Озера	0,679	0,1	0,1
Водосховища, ставки	9,494	0,7	0,7
Всього	409,946	29,6	47,2

землі на місці еродованих, деградованих, радіаційно забруднених сільсько-господарських угідь. Водночас частина земельних ділянок, розташованих в границях відведення водоохоронних зон в межах населених пунктів також підлягає включенню до екомережі з одночасним наданням їм нового статусу. Всі лісовкриті площі, а також лісосмуги та нові лісові насадження на місці рекультивованих промислових земель а також змитих сільськогосподарських земель увійдуть до складу перспективної екомережі, що складатиме близько 18% земельного фонду області. Третьою вагомою складовою антропогенних і антропогенізованих ландшафтів у складі екомережі будуть водні акваторії річок, озер, боліт, водосховищ під якими зайнято 1,5% загальної площі.

В більшості антропогенних ландшафтів, залучених до екологічної мережі, необхідно провести ренатуралізаційні заходи у відповідності з перспективою їх використання. Зокрема формування екологічних коридорів потребує ретельного дослідження ландшафтів річкових долин. Для прикладу розглянемо Серетський екокоридор, який у регіональній екомережі Тернопільщини є вузловим. Серетський меридіональний екокоридор є граничним в середній і нижній своїй частині між Тернопільським і Гусятинським ландшафтами. В межах річкової долини знаходиться значна частина водно-болотних угідь з гідрологічними і орнітологічними заказниками; заплавними лісами, лучною, чагарниковою

рослинністю. В межах коридору виділяється ряд природних ядер: Серетсько-Чистилівське природне ядро в складі Серетського гідрологічного, Чистилівського орнітологічного заказників загальнодержавного значення, регіонального ландшафтного парку “Загребелля”, ботанічного заказника “Чагарі Кутківецькі”, Горішньоівачівського гідрологічний заказник місцевого значення; Яблунівське природне ядро у складі Яблунівського ботанічного заказника загальнодержавного значення, Федорівського ботанічного заказника, Кобиловолоко-Благівщинського загальнозоологічного заказника, загальнозоологічного заказника “За Броварем”; Росохацько-Озерянське природне ядро у складі лісового заказника загальнодержавного значення “Дача Галілея”, Озерянського загальнозоологічного заказника; Заліщицьке біологічне ядро в межах Заліщицького ландшафту.

За особливостями природокористування в границях екокоридору можна виділити п’ять різнорідних ділянок (табл. 2).

Таблиця 2.
Структура земельних угідь в границях Серетського екокоридору, %

Відтинки екокоридору	Частка земель під водою	Частка земель під болотами, луками.	Частка земель під лісовою рослинністю	Частка земель під населеними пунктами, дорогами, орними землями
від границі з Львівською областю до м. Тернопіль	38,75	33,75	8,75	18,75
м. Тернопіль – с.Буданів	7,7	24	12,5	55,8
с. Буданів – м.Чортків	8,9	30,1	34,5	25,5
м. Чортків – с. Більче-Золоте	9,1	25,8	15,2	49,9
с. Більче-Золоте – гирло р. Серет	15,2	29,8	19,9	35,1

В верхній частині екокоридору на відтинку від границі з Львівською областю до м. Тернополя річкова долина є широкою, з виположеними схилами, вкритими переважно болотною, лучною і частково лісовою рослинністю. Тут створені одні з найбільших водосховищ в межах області, що сприяло підтопленню і заболоченню прилеглих територій. В структурі землекористування річкової долини, шириною близько 2 кілометрів, домінуючими є землі під водою (38,75%), болотною та лучною рослинністю (33,75%), 8,75% зайнято лісовими угрупованнями і тільки 18,75% території знаходяться під населеними пунктами, орними землями, дорогами. Таким чином цей відтинок екокоридору без особливих ренатуралізаційних заходів придатний для повноцінного виконання своїх функцій.

Відтинок екокоридору між м. Тернополем та с. Буданів за структурою землекористування істотно відрізняється від попереднього. Тут різко звужується річище, знижується ступінь зарегульованості річкового стоку, впритул до річки

наближені населені пункти та присадибні ділянки, звужується ширина водоохоронних зон. В структурі землекористування провідне місце займають землі під населеними пунктами, дорогами, ріллею (55,8%); під лучною рослинністю зайнято близько 24% території, ще 12,5% земель зайнято під лісами, і 7,7% під водою. Належне функціонування екокоридору на цьому відтинку можливе за умови ренатуралізації земель в межах річкової долини, залуження земель в межах річкової заплави, заліснення прилеглих силових місцевостей, впорядкування землекористування на присадибних ділянках.

На відтинку між с. Буданів та м. Чортків в структурі землекористування річкової долини помітні значні відмінності, зокрема частка земель під лісами сягає 34,5%, збільшується часта земель зайнятих лучною рослинністю до 30,1%, значно скорочується частка земель під населеними пунктами, дорогами, ріллею (25,5); дещо зростає площа водного плеса до 8,9%. До долини річки примикають крупні лісові масиви, значно скорочується щільність людських поселень, переважна кількість населених пунктів знаходиться в 2-3 кілометрах від річкової долини. Цей відтинок річки без особливих ренатуралізаційних заходів спроможний виконувати функцію екологічного коридору.

На відтинку р. Серет між м. Чортків та с. Більче-Золоте долина річки стає більш глибокою і вузькою, населені пункти розташовуються в її межах в безпосередній близькості до русла, зростає забрудненість води, в тому числі за рахунок скидів неочищених комунальних та сільськогосподарських стоків, різко погіршується структура землекористування. Найбільша частка земель (49,9%) знаходиться під орними землями, населеними пунктами, дорогами, господарськими об'єктами; 25,8% території зайнято під луками, 15,2% під лісами переважно штучного походження. В межах даного відтинку річкової долини необхідне запровадження дійових заходів по залуженню частини орних земель, залісненню крутосхилів, очистки стічних вод, чіткого визначення меж водоохоронних зон, виносу за їх межі деяких господарських об'єктів (складських приміщень, стоянок автотранспорту, тваринницьких ферм).

На відтинку від с. Більче-Золоте до впадіння Серету в Дністер долина річки має каньйоноподібний характер. З однієї сторони це призводить до росту її залісненості і залуженості, розташуванню населених пунктів за її межами; з іншої сторони виположені частини верхніх терас майже повністю господарськи освоєні, забудовані і розорані. Саме в цих частинах з'являється необхідність впорядкування природокористування, переорієнтації агро господарського використання території на рекреаційне [6].

Для впорядкування природокористування в межах екокоридору функціонує ряд крупних заповідних об'єктів в тому числі загальнодержавного значення: Чистилівський орнітологічний, Серетський гідрологічний, Яблунівський ботанічний, Касперівський ландшафтний заказники; список яких може бути доповнений за рахунок перспективних регіональних ландшафтних парків: "Залізцівський", "Вертелківський", "Княжий ліс", "Середньосеретський", що є запропоновані до створення в найближчі декілька років в долині р. Серет.

Враховуючи високу частку антропогенних ландшафтів у структурі земельного фонду області, а також значну частку малопродуктивних і сильно еродованих земель в межах орного клину вважаємо за доцільне на значній частці орних земель провести ренатуралізаційні заходи. Зокрема доцільно відвести під заліснення і залуження орні землі з крутизною схилів від 3-х до 7-ми і більше

градусів. Ці землі приурочені з однієї сторони до схилів в горбогірних місцевостях, з другої сторони до схилів річкових долин. Вони як правило малопродуктивні і деградовані, а тому потребують консервації та іншого функціонального призначення. Станом на 2004 рік таких земель в орному клині області нараховується 26, 7% і вони представлені в кожному адміністративному районі, зокрема в найбільш розораних. Під заліснення доцільно відвести деградовані орні землі з крутизною схилів більше 7° (40,1 тис. га), порушені та відпрацьовані землі промислового використання (4,7 тис. га) та радіаційно забруднені землі (17,8 тис. га), які в сукупності складатимуть 3,8% території області. Залуженню та залісненню в залежності від конкретних місцевих умов підлягають малопродуктивні сільськогосподарські землі з крутизною схилів 5-7° в межах річкових долин, місцях витоків річок (53,5 тис. га), частина малопродуктивних і деградованих орних земель з крутизною схилів 3-5° (176,2 тис. га), що складатиме 16,6% території області. Проведення цих заходів дасть можливість збільшити частку територій під природною рослинністю орієнтовно до 50% [5].

Другий етап ландшафтно-екологічної оптимізації передбачатиме надання статусу складових перспективної екомережі полезахисним лісосмугам, ділянками витоку річок, водно-болотним масивам, землям під ярами, пісками, кам'янистими розсипами, водою, а також луками, сіножатями, пасовищами, лісами, що в сукупності складатиме 439,0 тис. га (32,6% площ). Вилучення їх з господарського природокористування враз неможливе, однак доцільна поступова зміна режимів природокористування з залученням їх у склад буферних зон майбутніх екологічних коридорів. Тільки виділення екологічних коридорів в межах річкових долин Дністра, Золотої Липи, Стрипи, Серету і Збруча передбачає надання статусу земель екологічної мережі близько 158. тис га земель річкових долин (11,4% загальної площі). Залучення антропогенних ландшафтів до складу регіональних екомереж з подальшою ренатуралізацією і зміною статусу на сьогоднішній день є одним із конструктивних напрямків оптимізації природокористування в регіонах.

1. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 366 с. 2. Миланова Е.В., Рябчиков А.М. Использование природных ресурсов и охрана природы. – М.: Высшая школа, 1987. – 276 с. 3. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: Высшая школа, 1990. – 335 с. 4. Розбудова екомережі України // За ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка. – К., 1999. – 127 с. 5. Царик Л.П. Антропогенні ландшафти Тернопільської області: особливості дослідження, типології, вивчення // Природна, населення та господарство Тернопільської області, їх вивчення в загальноосвітній школі. – Тернопіль, 1991. – С. 70-75. 6. Царик П. Серетський екологічний коридор як осьовий структурний елемент регіональної екологічної мережі Тернопільщини // Мат. II міжнар. наук. конф. "Екологічна географія: Історія, теорія, методи, практика". – Тернопіль, 2004. – С.146-148.

Considered problem of bringing in of anthropogenic landscapes to the regional ecological network as part of ecocorridor buffer areas, areas of renewal of natural landscape. On an example there is the Seret ecocorridor conducted analysis of use of nature and done conclusions about optimization of land-tenure within the limits of the Ternopil region.